

Oskar Kanecki

Uniwersytet Pomorski w Słupsku
(Pomeranian University in Słupsk, Poland)
e-mail: oskar.kanecki@upsl.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9025-2970

DOI: 10.15290/mhi.2023.22.01.19

Miejsca sakralne w służbie publicznej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVII i XVIII w.

ABSTRAKT

Rzeczpospolita Obojga Narodów zmagiała się z problemem braku wystarczającej liczby obiektów służących realizacji zadań państwa, w tym budynków mogących pomieścić stosunkowo liczne szlacheckie zgromadzenia. Artykuł podejmuje zagadnienie podwójnej roli miejsc sakralnych w Wielkim Księstwie Litewskim, które nierzadko były wykorzystywane w celach publicznych. Lektura uniwersałów, dokumentów sejmikowych (zwłaszcza instrukcji poselskich) i źródeł pamiętnikarskich przekonuje, że służyły one jako m.in. miejsca obrad szlacheckich gremiów, szkoły, szpitale, archiwa, stacje, w których zatrzymywali się niekiedy monarchowie, czy też miejsca przechowywania dochodów podatkowych, a także składania przysięg przez lokalnych urzędników. O częstotliwości zjawiska świadczą cyklicznie wypłacane zakonnikom sumy pieniężne, które pokrywały nie tylko koszty eksploatacji udostępnianych szlachcie obiektów, ale również pełniły funkcje odszkodowawcze. W celach publicznych wykorzystywano m.in. kościoły, w tym zakrystie, klasztorne cele i refektarze, kaplice, a nawet cmentarze (co przynajmniej w części przypadków budziło wśród szlachty wątpliwości). Zabudowania pojezuickie próbowano przekształcić na siedziby sądów, szkoły i areszty.

Sacral Sites in the Public Service of the Grand Duchy of Lithuania in the 17th and 18th Centuries

ABSTRACT

The Polish-Lithuanian Commonwealth struggled with the problem of an insufficient number of facilities for the performance of state tasks, including buildings which

could accommodate relatively numerous assemblies of nobility. This study addresses the dual role of the sacraled places sites in the Grand Duchy of Lithuania, which were often used for public purposes. Reading the universals, the documents of the regional councils (pol. *sejmiks*) – (especially parliamentary instructions) – and diary sources convinces us that they served, among other things, as places of debates for gatherings of the nobility bodies, schools, hospitals, archives, accommodation where monarchs sometimes stayed, or as places where tax revenues were kept and local officials took oaths. The frequency of this phenomenon is evidenced by the sums of money paid to monks on a cyclical basis, which not only covered the costs of operating the facilities which were made available to the nobility, but also had a compensatory function. Among other things, churches, including sacristies, monastic cells and refectories, chapels, and even cemeteries were used for public purposes (which, at least in some cases, raised doubts among the nobility). Attempts were made to convert the post-former Jesuit buildings into court houses, schools and detention centres

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, miejsca sakralne, kościoły, klasztory, sejmiki szlacheckie

Key words: Grand Duchy of Lithuania, sacral sites, churches, monasteries, nobility regional councils (*sejmik*)

Wstęp

Niedostatek miejsc mogących gromadzić stosunkowo liczne szlacheckie gremia Rzeczypospolitej Obojga Narodów prowadził do konieczności adaptowania na cele publiczne różnego rodzaju obiektów, w tym gospód, czy też prywatnych rezydencji, takich jak dwory, pałace i kamienice¹. Problem potęgowały dodatkowo zniszczenia wojenne. Zły stan litewskich zamków powodował, że częściej

¹ I.I. Łappo, *Grodskij sud w Wielikom Kniaźstwie Litowskom w XVI stoletii*, „Żurnal Ministerstwa Narodnago Prosweszczenija” 1908, cz. 13, s. 67, w gospodzie pisarza grodzkiego upickiego zdaniem autora miał obradować sąd grodzki w II poł. XVI w.; zob. także: A. Macuk, *Pawiatowija sojmiki u sacyjalna-palitycznym žycci Wialikaga Kniastwa Litouskaga*, Wilnia 2023, s. 57. W 1744 r. starosta upicki Antoni Puzyna przeniósł obrady sejmikowe z zamku do swojego dworu; O. Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020, s. 133, 145-146. Zapewne nie przez przypadek ordynacja trybunalska z 1581 r. zabraniała deputatom obradowania w gospodach. W 1669 r. obrady sądu kapturowego generalnego marszałek wielki koronny Jan Sobieski miał wyznaczyć w „gospodzie swojej w rynku”. W 1733 r. siedzibą tej jurysdykcji został pałac marszałka wielkiego koronnego Józefa Mniszcha; W. Witkowski, *Sądownictwo Najwyższe w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej. Historia i współczesność. Księga jubileuszowa 90-lecia Sądu Najwyższego 1917–2007*, red. A. Korobowicz, Warszawa 2007, s. 61, autor podaje, że od 1765 roku Trybunał Koronny we Lwowie orzekał najpierw u dominikanów, a później na zamku w „pełnym rozpadlin domu”.

zaczęto się zbierać w miejscach sakralnych². Szlachtę gościły kościoły, klasztory i kaplice. Zdarzały się przypadki obrad na cmentarzu, a nawet w cerkwi.

Zarówno Koronie Królestwa Polskiego, jak i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu znana była praktyka organizowania w świątyniach sesji sejmikowych³. Kościół Dominikanów w Uszachu na terenie województwa połockiego opisywano nawet jako „miejsce obradom (...) zwykle”⁴. Jak dowodzi akt konfederacji prowincjonalnej litewskiej z 1764 r., także wtedy popełniano jednak przestępstwa, „świątynom Boskim częstokroć okrwawionym nie przepuszczając”⁵. Ustanawiane lokalnie podatki służyły nie tylko pokryciu kosztów generowanych przez sesje sejmikowe⁶, ale również niejednokrotnie pełniły funkcję odszkodowawczą. Jak się wydaje, najczęściej podczas szlacheckich obrad zniszczeniu ulegały ławy kościelne. Za ich połamanie w kościele Bernardynów w Grodnie mocą postanowień uchwały sejmikowej z 1715 r. zdecydowano o wypłaceniu klasztorowi 300 złotych⁷. Świątynie, jako miejsce obrad sejmikowych w II poł. XVIII w.,

² D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013, s. 35.

³ A. Radaman, *Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogrodzkiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, 2022, t. 21, z. 1, s. 91; zob. także: A. Macuk, *Powiatowyja sojmiki u sacyjalna-palitycznym žycciu...*, s. 54, 58-60; M. Smoliński, *Przestrzeń sakralna – przestrzeń polityczna. Kościoły Warszawy podczas sejmów i sejmików dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska i Europa w dobie nowożytnej. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Juliuszowi A. Chrościńskiemu*, Warszawa 2009, s. 148; J. Sobczak, *Sejmik kobryński 14 II 1792 r.*, „Studia Podlaskie” 1993, t. 4, s. 55.

⁴ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 879, *Kredens sejmiku połockiego*, Uszacz, 1784 r., k. 171.

⁵ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 838, *My stany duchowne i świeckie, senatorowie, dygnitarze, urzędnicy...*, Wilno, 1764 r., k. 233; zob. także *Konfederacja prowincjonalna stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Wielkiego Ks. [i]ęstwa L. [itewskiego]*, Wilno, 16 IV 1764 r. [oku], [w:] H. Lulewicz, *akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólestwa*, Warszawa 2006, s. 385.

⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie, rkps, Klasztor Trynitarzy w Lublinie, sygn. 13, *Prośba trynitarzy lubelskich kierowana do lokalnej szlachty o pokrycie wydatków związanych z odbywającymi się w kościele obradami sejmików*, k. 1, problem ten dotyczył zarówno Litwy, jak i Korony. Niekiedy zakonnicy, nie czekając na reakcję sejmiku, sami domagali się zrekompensowania przez szlachtę nakładów związanych z jej zebraniem w miejscach kultu. Występujący z tego rodzaju postulatem trynitarze lubelscy podnieśli konieczność pokrycia wydatków „już w opłaceniu na [leży] tych ludzi do codziennego dzwonienia, w dawaniu podczas mszy świętych na [i]ntencję [i] [a]śnie [i] w [ielmożnych] Panów Dobrodziejów aplikowanych (...) światła, już na następne i koniecznie potrzebne posadzki kościelnej ochędostwo [oczyszczenie – O.K.]”. Ponadto, wobec uznania kościoła trynitarzy lubelskich za stałe miejsce zgromadzeń sejmikującej szlachty, zakonnicy traktowali za zasadne, żeby obradujący „na podobne w dalszym czasie nieuchronne wydatki pewny przychód obmyślić raczyli”.

⁷ D. Piramidowicz, *Kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Św. i dawny klasztor Bernardynów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. IV: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 1: *Kościół i klasztor Grodna*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, D. Piramidowicz, Kraków 2012, s. 26; przypadków takich było jednak znacznie więcej, zob. M.T. Wójciuk, *Przemoc, presja, przekupstwo i konflikty na sejmikach brzeskim i pińskim w dobie saskiej w świetle pamiętników i korespondencji*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, t. 6, s. 123.

bywały otaczane przez wojska rosyjskie. W 1776 r. szlachta słonimska odwoływała się w manifeście do przypadków, „gdy wolność obrad sejmikowych zgwałcona (...) świątynie Pańskie krwią niewinną skalane”⁸. Pośród rzeczonych świątyń organizacji sejmików w zdecydowanej większości służyły wprawdzie kościoły, jednak w 1710 r. Samuel Juriewicz informował kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła o przeprowadzeniu obrad w kobryńskiej cerkwi⁹.

Gromadzące stosunkowo liczną ludność kościoły niejednokrotnie były wykorzystywane jako miejsca służące przekazywaniu informacji publicznych. Szczególnie popularnym zwyczajem pozostawało przybijanie dokumentów do drzwi kościelnych. W 1785 r. król Stanisław August Poniatowski polecił swój uniwersał „rozsyłać od parafii do parafii, z ambon i na drzwiach kościelnych publikować”¹⁰. Taki sposób dotarcia do odbiorców wykorzystano także 7 lat później w repartycji szawelskiej Księstwa Żmudzkiego w celu rozpowszechnienia informacji o możliwości przystępowania do konfederacji. Zawiadamiający o tym uniwersał miano „z ambon publikować i do drzwi kościelnych przybijać”¹¹.

Celebrowane w kościołach msze tradycyjnie poprzedzały ważne wydarzenia państwowe. To w nich szlachta gromadziła się na nabożeństwo przed obradami sejmu walnego. W Warszawie celowi temu służyła kolegiata św. Jana. Z biegiem lat wykształciła się praktyka nawiązywania w wygłaszanych wówczas kazaniach do zagadnień politycznych¹². Na tym jednak w czasie sejmu rola stołecznych świątyń się nie kończyła. Forum służącym wówczas uzgadnianiu stanowisk były sesje prowincjonalne. Te litewskie odbywały się najczęściej w kościele Jezuitów, a wyjątkowo także w kaplicy królewskiej, czy też w innych warszawskich kościołach¹³. Według obliczeń Władysława Czaplińskiego 12 spośród 100 sejmów obradujących w latach 1587–1696 zebrało się poza Warszawą¹⁴. W 1653 r., z powodu panującej w Koronie zarazy, szlachta zjechała do

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (zespół 354), dział II, nr 3121, *Manifest szlachty słonimskiej*, 1776 r., k. 1-2; zob. także L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938, s. 108-109.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (zespół 354), dział II, nr 2189, *List Samuela Juriewicza do kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła*, 1710 r., k. 1; zob. także D. Konieczna, op. cit., s. 33.

¹⁰ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 7, *Akt uniwersału względem zapobieżenia mogącej nastąpić karystii przez wywóz zboża za kraj*, Warszawa, 22 listopada 1785 r., k. 15-16v.

¹¹ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 367, ap. 1, nr 34, *Protokół potoczny repartycji szawelskiej Księstwa Żmudzkiego*, 10 września 1792 r., k. 7.

¹² W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 247-248.

¹³ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 182-184.

¹⁴ W. Czapliński, op. cit., s. 239.

Brześcia Litewskiego¹⁵. Nie wydaje się jednak, żeby, jak podaje Marcin Zgliński, stany obradowały wówczas w bernardyńskim kościele św. Jana Chrzciciela i św. Anny¹⁶. Jak bowiem zanotował w swym pamiętniku pod datą 24 marca 1653 r. uczestnik sejmu Albrycht Stanisław Radziwiłł, „król przybył na zamek i tam zaczął się sejm”, a następnie raz jeszcze przy dacie 14 kwietnia 1653 r. pamiętnikarz stwierdził, że „stany Rzeczypospolitej miały publiczną naradę na zamku”¹⁷. Obrady toczyły się zatem na zamku królewskim, przystosowanym do tego celu przez podkomorzego mozyrskiego Teodora Michała Obuchowicza. Przygotowane dla obu izb sale miały być na tyle obszerne, że mieściły nawet obserwatorów¹⁸. Msza inauguracyjna została natomiast odprawiona 24 marca 1653 r. w brzeskim kościele Jezuitów¹⁹. Dopiero w dniu kolejnym „król i królowa byli na nabożeństwie w kościele Bernardynów”²⁰.

Do świątyni rokrocznie przybywali deputaci trybunalscy²¹. Towarzyszące obradom sądowym spory rywalizujących stronnictw wiązały się z pewnym zagrożeniem dla stanu tych obiektów. Pod wpływem sprowadzenia w 1763 r. do Wilna znacznych sił wojskowych oraz śmiałych poczynań wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła, ówczesny biskup wileński Ignacy Massalski „kazał był kościół zamknąć i nie celebrować zwyczajnych w tej okolicy solenizacji [uroczystości – O.K.]”. Wobec nalegań dążących do zmiany tej decyzji senatorów odpowiedział, że w związku z animozjami zwaśnionych stron, „obawiając się rozlania krwi z profanacją miejsc świętych, nie może pozwolić wejścia do kościoła *furibundis* [wściekłych, rozszalałych – O.K.], którzy na żadne prawo względu nie mają”²². Zdaniem Robertasa Jurgaitisa przynajmniej w latach 1756–1763 do otwierania sesji Trybunału Wielkiego Księstwa

¹⁵ Wstęp, [w:] *Volumina Constitutionum*, vol. 1: 1641–1658, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 281.

¹⁶ M. Zgliński, *Zarys dziejów i urbanistyki Brześcia oraz rysy historyczne jego nieistniejących kościołów i klasztorów rzymskokatolickich*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. V: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 1, red. idem, Kraków 2013, s. 51, w I poł. XVII w. w świątyni tej obradował lokalny sejmik.

¹⁷ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 377.

¹⁸ T. Ciesielski, *Sejm brzeski 1653 r.*, Toruń 2004, s. 209; zob. także S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevska, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka*, t. 1, Wrocław 2000, s. 146.

¹⁹ Ibidem, s. 133.

²⁰ A.S. Radziwiłł, op. cit., s. 378.

²¹ *Z Mińska d:[nia] 5 marca...*,] „Kuryer Polski” 1756, nr 139, brak paginacji.

²² Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 940a, *Manifestacja*, Wilno, 17 kwietnia 1763 r., k. 285.

Litewskiego, a także ewentualnych rugów i zaprzysięgania deputatów służyła katedra wileńska²³.

Interesująca pozostaje rola spełniana przez kościelne zakrystie. Określająca zasady egzekwowania poboru (nadzwyczajnego podatku) instrukcja grodzieńska z 1648 r. stanowiła, iż zebrana suma miała pozostawać „za kluczami (...) w zakrystii w kościele farskim grodzieńskim”²⁴. Znane są też przypadki wykorzystywania zakrystii w charakterze schronienia, a nawet drogi ucieczki dla uczestniczącej w sejmikach szlachty, która popadła w niełaszkę pozostałych obradujących²⁵.

Pewne znaczenie dla sejmikującej szlachty miały ponadto kaplice. Jak podaje Andrzej Rachuba, organizacja obrad egzulanckiego sejmiku starodubowskiego w jednej z wileńskich kaplic wywołała protesty²⁶. To jednak właśnie w kaplicy wileńskiego kościoła św. Franciszka i św. Bernarda, zdaniem Roberta Jurgaitisa, gromadził się na początku XVIII w. sejmik starodubowski²⁷. Z kolei w 1737 r. w kaplicy św. Kazimierza znajdującej się w katedrze św. Stanisława i św. Władysława w Wilnie naradzało się jedno z uczestniczących w obradach sejmikowych stronnictw²⁸.

Niekiedy w celach publicznych gromadzono się na cmentarzach. W takim właśnie miejscu w 1760 r. na sejmik gromniczny zebrała się szlachta trocka²⁹. Zdaniem Andrzeja Rachuby publiczne obrady na cmentarzach powodowały w Wielkim Księstwie Litewskim protesty i tym samym, w przeciwieństwie do

²³ R. Jurgaitis, *Gdzie odbywały się obrady sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795?*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2017, R. XVI, nr 2, s. 255.

²⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkps, sygn. 931, *Instrukcja sejmiku grodzieńskiego*, Grodno, 25 czerwca 1648 r., k. 166v.

²⁵ [K. Zawisza], *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 188; [K. Koźmian], *Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815*, t. 1, Poznań 1858, s. 66–68, także w tym przypadku praktyka litewska nie odbiegała znacząco od koronnej. Jako przykład tego rodzaju sytuacji może służyć relacja Kajetana Koźmiana przedstawiającego w swoich pamiętnikach obszerny opis wydarzeń mających miejsce w Lublinie w 1784 r. Wybór marszałka z grona licznie zebranej wówczas w kościele Dominikanów szlachty wywołał gwałtowny spór, a ten doprowadził do zdobycia szabel przez zwolenników rywalizujących frakcji. Kiedy uczestniczący w zaiscju pijany szlachcic usiłował dotrzeć do ukrytego ponoć pod ławką Kazimierza Sapiehy, ten dla ratunku uciekł „pod kapę i szaty kapłana”. Broniący go przeor miał odnieść dotkliwe rany, a wszystko działo się na stopniach ołtarza. Ostatecznie książe Sapieha opuścił szczęśliwie kościół właśnie przez zakrystię.

²⁶ A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, [w:] *Parlamentnickija struktury ułady u sistemie derżaunaga kirawannia Wialikaga kniastwa Litouskaga i Reczy Paspalitaj u XV–XVIII stogoddzjach. Materyjały miżnarodnaj nawukowaj konfierencyi (Minsk – Nawagradak, 23–24 listapada 2007 g.)*, red. S.F. Sokał, A.M. Januszkievicz, Minsk 2008, s. 191.

²⁷ R. Jurgaitis, op. cit., s. 251.

²⁸ Ibidem, s. 254.

²⁹ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. – ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 31.

Koronie, należały do rzadkości³⁰. Pomimo tego, to właśnie na cmentarzu, po zamknięciu kościoła Bernardynów, zmuszona była obradować szlachta kowieńska w 1786.³¹ Nie były to też jedyne przykłady sesji sejmikowych odbywających się pod gołym niebem. W 1776 r. sejmik wileński miał się zebrać na placu znajdującym się w pobliżu tamtejszej katedry³².

W pochodzącej z 1788 r. instrukcji ludzkiej podniesiono, że z obawy przed skutkami wtargnięcia na tereny państwa obcych wojsk, wielu mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego zdecydowało się ulokować posiadane dokumenty, a nawet „księgi publiczne” pośród akt katedry i diecezji wileńskiej. Najprawdopodobniej nie zdołano w ten sposób istotnie zmniejszyć ryzyka ich zniszczenia, gdyż, jak przyznała szlachta, akta „te dotąd w wielkim nieporządku konserwowane (...) na pastwę molom oddane i poświęcone, nieskończenie wielkiej podlegają szkodzie i mnogich procederów stają się przyczyną”. W związku z powstałą sytuacją ludzcy posłowie mieli zabiegać podczas obrad sejmowych o wyznaczenie deputatów, którzy sporządziliby rejestr zdeponowanych w ten sposób dokumentów, a następnie przenieśli je do ksiąg ziemskich³³.

Innymi miejscami sakralnymi, które szczególnie chętnie szlachta wykorzystywała w celach publicznych, były klasztory³⁴. Ich wnętrza pozostawały niekiedy alternatywą dla zniszczonych w wyniku działań wojennych zamków³⁵. W murach klasztornych niejednokrotnie organizowano archiwa służące przechowywaniu ksiąg sądowych³⁶. W 1767 r. szlachta brzeska zdecydowała nawet

³⁰ A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 186; zob. także A. Macuk, *Powiatowyja sojmiki u sacyjalna-palitycznym žycciu...*, s. 6.

³¹ *Kredens dla posłów na sejm ordynaryjny, 21 VIII 1786 r.*, [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 424–425.

³² R. Jurgaitis, op. cit., s. 256.

³³ *1788 m. rugpjūčio 18 d. Lydos pavieta seimelio instrukcija*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė. Vilnius 2015, s. 62; J. Łosowski, *Starania sejmików szlacheckich o należyte gromadzenie, zabezpieczanie, opracowywanie i przechowywanie akt sądów szlacheckich w XVI–XVIII wieku. Główne problemy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2018, nr 145, z. 1, s. 15–17. Lokowanie archiwów sądowych w kościołach było praktyką znaną także w Koronie. Nie wszystkie kościoły stwarzały jednak właściwe warunki do ich składowania. Niekiedy część przechowywanych w ten sposób ksiąg sądowych butwiała.

³⁴ A. Macuk, *Połączaję wawajodstwa u XVIII st.: wawajoda, szlacheckajaja elita, sojmiki*, Minsk 2014, s. 111, ich wybór na miejsce obrad szlachta nie zawsze jednak akceptowała. W 1750 r. na organizację sejmiku połockiego w klasztorze Franciszkanów wniesiono protestację.

³⁵ H. Paułouskaja, *Apisannie garadzenskich sojmikau u chronikach biernardzinskaha klasztara*, [w:] „Garadzieski Palimpsest. 2009. Dziaržaunyja ustanowy i palitycznaje žyccio. XV–XX st.”, Garodnia 2009, s. 223.

³⁶ T. Mencil, *Archiwum Akt Nowych w Lublinie (1827–1887)*, „Rocznik Lubelski” 1958, t. 1, s. 8, 10, praktyka ta pozostawała wspólna Litwie i Koronie. W Lublinie dokumenty sądowe Trybunału Koronnego, jak też akta ziemskie i podkomorskie przechowywano w refektarzu u dominikanów. Na początku XIX w. jego sklepienia groziły już jednak zawaleniem, w związku z czym dokumenty przeniesiono do refektarza bernardynów. W Chełmie księgi ziemskie, grodzkie i podkomorskie zdeponowano w klasztorze Pijarów.

w związku z tym o wypłacie wynagrodzenia miejscowemu konwentowi augustianów³⁷. Sejmik żmudzki ustanowił w 1767 r. lokalny podatek w celu pokrycia kosztów wzniesienia archiwum na księgi ziemskie przez dominikanów³⁸. W klasztornych refektarzach odbywały się także zebrania poprzedzające obrady sejmików³⁹, jak również właściwe sesje sejmikowe⁴⁰. W tego rodzaju pomieszczeniach gromadziły się chociażby sejmiki nowogródzki w 1699 r.⁴¹, grodzieński w 1716 r.⁴², piński w latach 1725⁴³, 1727, 1731⁴⁴ oraz od przełomu XVII i XVIII w. – egzulancki sejmik smoleński⁴⁵, który w refektarzu wileńskiego klasztoru Bernardynów zebrał się zarówno w 1699 r.⁴⁶, jak i 74 lata później⁴⁷. Ponadto w refektarzu pińskiego klasztoru Franciszkanów w 1710 r. rozpoczął swoje obrady litewski Trybunał Skarbowy⁴⁸, refektarz bernardyński w Brześciu Litewskim posłużył w 1764 r. za miejsce złożenia przysięgi przez tamtejszych sędziów kapturowych⁴⁹, zaś w konwencie bernardynów grodzieńskich poza sesjami sejmikowymi⁵⁰ organizowano przynajmniej część posiedzeń Komisji Skarbowej w 1765 r.⁵¹ W 1789 r. szlachta żmudzka po przybyciu do Rosieni udała się zgodnie ze zwyczajem do najgodniejszego spośród obecnych na sejmiku urzędników, by jeszcze przed obradami ustalić kandydatów. Z założenia zebranie takie miało ułatwić w późniejszym czasie osiągnięcie porozumienia, a nawet pozwolić osiągnąć jednomysłność. Zgromadzenie

37 A.B. Zakrzewski, *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11, s. 114.

38 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 66, *Suplement laudi Ks[ięstw]a Żm[udzkie]go*, Rosienie, 10 lutego 1767 r., k. 167.

39 M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1: 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 229.

40 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 839, *Diariusz sejmików pińskich antekonwokacyjnych*, 1764 r., k. 44.

41 A. Radaman, op. cit., s. 93.

42 A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 188.

43 M.T. Wójciuk, *Przemoc, presja, przekupstwo i konflikty...*, s. 114–115, sejmik deputacki piński w 1725 r. był rozdwojony. Część szlachty obradowała w refektarzu klasztoru Franciszkanów, a część na zamku.

44 Idem, *Sejmik piński w oczach szlachty w XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. 43, s. 56.

45 A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 188, 190.

46 D. Wićko, *Kampania przedsejmowa 1699 roku w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Zapiski Historyczne” 2014, t. 79, z. 2, s. 35.

47 Archiwum Państwowe w Łodzi, rkps, Archiwum Kossowskich z Głogowy (zespół 571), nr 58, *Instrukcja sejmiku smoleńskiego*, Wilno, 18 marca 1733 r., k. 1.

48 M.T. Wójciuk, *Sejmik piński w oczach szlachty...*, s. 57.

49 M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758–1764, s. 444.

50 H. Paulouskaja, op. cit., s. 224–225.

51 S. Kościółkowski, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego”, r. 2, z. 7–8, Wilno 1924, s. 375.

odbyło się w stacji ciwuna ejragolskiego Jana Odachowskiego, która mieściła się w rosińskim klasztorze Pijarów. Nieco później, już w kościele Pijarów, swoją przysięgę złożyli wobec szlachty wyłonieni przez sejmik deputaci trybunalscy⁵². Co ciekawe, kiedy w kolejnym dniu szlachta wybrała na wakujący urząd chorążego generalnego Adama Górskiego, a na urząd sędziego ziemskiego Adama Rupeykę, ciwun Odachowski rozpoczął w zajmowanej celi klasztornej obrady alternatywnego sejmiku złożonego z przychylnych sobie szlachty⁵³.

Szczególnie krytycznie przedstawiający praktykę sejmikowania Maurycy Franciszek Karp pisał, że uczestnicy obrad „idą z wrzaskiem, naciskiem, szturmem, dokąd że przecie? Do pijarów na przykład. Tam w celkę trzyszątniową⁵⁴ o! cuda! Kilka tysięcy ludzi się napycha, pocą się, gniołają się, duszą się i radzą”⁵⁵. Rzecz jasna niepodobna przekazu tego traktować dosłownie, jednak brak pomieszczeń o wystarczającej kubaturze był poważnym problemem i zarazem jedną z przyczyn częstego obradowania w kościołach. Nawet jeśli relacje wskazujące na gromadzenie przez sejmiki kilkutyśięcznego tłumu⁵⁶ należy uznać za przesadzone, to ulokowanie w jednym miejscu choćby kilkakrotnie mniej licznej szlachty musiało stwarzać problemy.

Pomieszczenia zakonników nierzadko gościły też znakomite osobistości. W klasztorze Jezuitów w Brześciu Litewskim przypadające na czas obrad sejmowych Święta Wielkanocne spędziła w 1653 r. para królewska⁵⁷. Co ciekawe,

⁵² Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 73, *Kredens*, Rosienie, 9 lutego 1789 r., k. 754-755.

⁵³ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 879, *Manifestacja*, 11 lutego 1789 r., k. 599-600, rezultatem zgromadzenia było powtórne ogłoszenie wyboru Adama Rupeyki na sęstwo ziemskie oraz wskazanie na urząd chorążego generalnego Ignacego Przepiszewskiego, który nie został wyłoniony przez pierwszy z sejmików, a nawet, jeśli wierzyć treści wniesionej przeciwko temu wyborowi manifestacji, nie posiadał dóbr w Księstwie Żmudzkiem; Jerzy Szymon z Lipnicy Billewicz, [w:] *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 3: *Księstwo Żmudzkie XV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 83. Pomimo tych zarzutów Trybunał Wielkiego Księstwa Litewskiego stwierdził legalność elekcji Ignacego Przepiszewskiego, a za nieprawny uznał wybór Adama Górskiego.

⁵⁴ *Sążeń*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1978, s. 206, sążeń (zwany wcześniej siągiem) był miarą długości pierwotnie równą zasięgowi rozłożonych poziomo rąk przeciętnego mężczyzny.

⁵⁵ M.F. Karp, *Obraz seymikow. Czyli, co są Seymiki teraznieysze Nasze? Czym są i bydź maią z Natury Ustawy swoiey? Czy w ten Ustawy ich Zamiar trafia Proiekt podany od Deputacyi rządowej? Jaki sposób albo iaka może bydź in dana forma, aby były tym czym bydź powinny?*, Warszawa 1791, s. 10.

⁵⁶ *Z Nowogródka d.[nia] 22 martii...*, „Kuryer Polski” 1733, nr 172, s. 352, w obradach sejmiku nowogródzkiego w 1733 r. miały wziąć udział 4 tysiące szlachty.

⁵⁷ T. Ciesielski, op. cit., s. 208; zob. także M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim z ilustracjami, planami i mapami*, Białystok 1937, s. 234, 249. Grodzieński konwent jezuitów w 1708 r. podejmował króla szwedzkiego Karola XII, który zatrzymał się w miejscowym kolegium. Przedstawieniem zakonnicy witali w klasztornych zabudowaniach Augusta II Wettyna oraz Piotra I. W jezuickim kolegium w Grodnie nocował Stanisław Leszczyński; M. Kałamajska-Saeed, *Kościół p.w. św. Józefa Kalasantego i klasztor pijarów w Lidzie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na*

te same miejsca wykorzystywali jako schronienie również występni. Jeśli wierzyć relacji pamiętnikarskiej Marcina Matuszewicza, to właśnie w wileńskich konwentach mieli się w 1755 r. ukrywać sprawcy napaści na Józefa Wołodkowicza podczas walki o obsadę funkcji marszałka Trybunału Skarbowego. Skazany przez Trybunał na karę śmierci organizator zajścia podstarości piński Piotr Tadeusz Frąckiewicz jednak „po niejakiem czasie uciekł od franciszkanów i przebrał się do Wołczyna”⁵⁸.

Przybyła we wrześniu 1773 r. do Warszawy informacja o kasacie zakonu jezuitów stała się wśród szlachty przyczyną powszechnego żalu i utyskiwań⁵⁹. Trudno się temu dziwić, skoro była ona częstym gościem zakonników. W jednej z instrukcji szlachta rzeczycka wspominała, że „większa część narodu od zakonu niegdyś jezuickiego bogobojną i pełną dobrych obyczajów wzięła edukacją”. Tymi słowami uzasadniano także potrzebę wskrzeszenia zakonu jezuickiego⁶⁰. Pamiętnikarz Stanisław Niezabitowski wspominał z kolei, jak „po solenizacyjnej błogosławionego Stanisława Kostki i pamiętki księży jezuiti prosili nas sędziów kapturowych [nowogródzkich – O.K.] do siebie i solenniter [uroczyście⁶¹] traktowali do późna”⁶². „Kurier Polski” informował w 1756 r., że obrady Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego zostały zakończone w zwyczajny sposób, czyli m.in. przez odśpiewanie w kościele Jezuitów hymnu modlitewnego *Te Deum laudamus*⁶³. Niezależnie od relacji łączących szlachtę z jezuitami kasata zakonu doprowadziła do konieczności zagospodarowania pozostałych po nim dóbr. *Instrument na lustrację dóbr Ichmości Księży Jezuitów* stanowił, że stała się ona „okazją stanom Rz[ecz]yp[ospo]litej Polskiej na sejm (...) zgromadzonym wydać wyrok swój, iż dobra jezuitów w Polsce będących do dyspozycji i rozrządzenia R[ze]czyp[ospo]litej (...) przychodzą i ona niemi, jako udzielna Pani praw i dóbr swoich rozrządzać powinna”⁶⁴. Tak też się stało i pod koniec XVIII w.

ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. III: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego, t. 2, red. eadem, Kraków 2008, s. 142. Monarchowie zatrzymywali się w litewskich klasztorach także po upadku Rzeczypospolitej. W lidzkim konwencie pijarów nocował w 1797 r. cesarz Paweł I, a 5 lat później gościł w nim jego następca – Aleksander I.

58 M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1..., s. 567-568; zob. także: O. Kanecki, *Eskalacja naruszeń porządku i prawa podczas obrad Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku*, „Prawo i Więź” 2021, nr 2(36), s. 192-193.

59 R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973, s. 14.

60 1790 m. lapkričio 19 d. Rečycos pavieta seimelioinstrukcija, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 363.

61 Wyjaśnienie znajdujące się w opracowaniu.

62 S. Niezabitowski, *Dzienniki 1695–1700*, oprac. A. Sajkowski, Poznań 1998, s. 132-133, innym razem to samo grono bawiło się na zorganizowanej u dominikanów sztuce teatralnej.

63 *Z Mińska d:[nia] 5 marca...*, „Kuryer Polski” 1756, nr 139, brak paginacji.

64 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 352, ap. 1, nr 26, *Instrument na lustrację dóbr Ichmości Xięży Jezuitów*, Warszawa, 25 października 1773 r., k. 876.

usiłowano zagospodarowywać na cele publiczne pojezuickie nieruchomości. W 1790 r. szlachta rzeczycka postanowiła wykorzystać zachowane zabudowania klasztorne do umiejscowienia w nich siedziby sądów ziemskiego i grodzkiego oraz ich archiwów. Podjętą decyzję uzasadniano tym, że „sądy (...) oraz archiwa ziemskie i grodzkie pow.[iatu] rzeczyckiego (...) dotąd ani wygodnego, ani bezpiecznego w mieście Bobrujsku nie mają miejsca, klasztor zaś obszerny, niegdyś księży jezuitów, na dwa piętra murowany, a od kilku tylko osób zamieszany”. Stąd rzeczyccy posłowie, po wyjednaniu dla tego pomysłu poparcia Komisji Edukacji Narodowej, mieli go następnie przedstawić do akceptacji sejmu. Według założeń lokalnej szlachty górna kondygnacja została przeznaczona dla prorektora, profesorów i duchownych, natomiast pomieszczenia na parterze posłużyłyby za izbę sądową, kancelarię i archiwa. Klasztorne oficyny miano przekształcić w magazyn⁶⁵. Podobnej treści instrukcję wręczył swym posłom w 1790 r. sejmik słonimski. Zabiegał on o odstąpienie przez Komisję Edukacji Narodowej pojezuickich kościoła i placu wraz z zabudowaniami oraz ich przeznaczenia na izby sejmikowe, sądowe i kancelarie⁶⁶. Zabudowania należące przed 1773 r. do zakonu jezuitów w Grodnie Komisja Rozdawnicza przekształciła m.in. w siedziby sądów i areszt⁶⁷. W przejętych od jezuitów przez Komisję Edukacji Narodowej zabudowaniach w Nowogródku zorganizowano szkołę wydziałową⁶⁸. W pojezuickich kościołach obradowały w 1792 r. sejmik deputacki brzeski⁶⁹ i gospodarski rzeczycki⁷⁰. W 1792 r., po odprawionej mszy, szlachta nowogródzka złożyła natomiast w pojezuickiej świątyni przysięgę na wierność

⁶⁵ 1790 m. lapkričio 19 d. Rečycos pavieto seimelio instrukcija, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 363; T. Mencil, op. cit., s. 11, na terenie Korony rolę archiwum mieszczącego m.in. akta ziemskie i grodzkie spełniał chociażby klasztor pojezuicki w Krasnymstawie.

⁶⁶ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, mszps, f. 233, nr 126, *Instrukcja sejmiku słonimskiego*, Słonim, 16 listopada 1790 r., k. 193; zob. także 1790 m. lapkričio 16 d. Slanimo pavieto seimelio instrukcija, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 246.

⁶⁷ M. Kałamajska-Saeed, *Katedra (kościół pojezuicki) p.w. św. Franciszka Ksawerego i dawne kolegium jezuitów w Grodnie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. IV: *Kościół i klasztorzy rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 2: *Katedra w Grodnie*, oprac. eadem, Kraków 2015, s. 21.

⁶⁸ J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1794*, t. 4, Poznań 1851, s. 123; zob. także K. Mączewska, *Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny i św. Stanisława Kostki oraz kolegium jezuitów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. II: *Kościół i klasztorzy rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 5: *Kościół Nowogródka*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2017, s. 153.

⁶⁹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 886, *Laudum sejmiku elekcyjnego*, Brześć Litewski, 14 lutego 1792 r., k. 619.

⁷⁰ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 886, *Instrukcja sejmiku rzeczyckiego*, Bobrujsk, 15 lutego 1792 r., k. 667.

postanowieniom Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 r., po czym udała się na obrady do izby sejmikowej⁷¹.

Nie tylko jezuitów szlachta darzyła wdzięcznością za działalność edukacyjną. W 1765 r. sejmik gospodarski wiłkomierski uchwalił lokalny podatek, „widząc *collegium* ichm[os]ciów księży pi[j]arów wiłkom[ierskich] szczupłe na substancyję [utrzymanie – O.K.] dochody, a znając potrzebę i pożytek tegoż *collegium* w tymże powiecie dla edukacji szlachtetnej młodzi”⁷². Wyrazem wdzięczności wobec wiłkomierskich zakonników za prowadzoną przez nich działalność były przekazywane na ich rzecz darowizny oraz zapisy testamentowe. Tylko od jednej z donatorek rektor Kolegium Pijarów w Wiłkomierzu ksiądz Erazm Izdebski otrzymał w 1763 r. kwotę 400 talarów, a po jej śmierci kolejne 600 talarów⁷³. Pochodząca z 1780 r. instrukcja sejmiku trockiego zobowiązywała posłów kierowanych na sejm walny do podjęcia starań o przyznanie wynagrodzenia kształcącym młodzież dominikanom „dla zachęcenia tychże i innych XX [księży – O.K.] edukujących”⁷⁴. Niespełna dwa lata później posłowie troccy mieli zabiegać w Warszawie o zgodę oraz fundusze niezbędne do otwarcia szkoły z internatem, którą prowadziliby bazylianie⁷⁵. W 1788 r. sejmik żmudzki wystąpił do Komisji Edukacji Narodowej o wyrażenie zgody na utrzymanie szkół prowadzonych przez bazylianów, licząc jednocześnie, że ta „miasto Poszawsz raczy uznać za miejsce ku lokacji szkołom bazylianów wolne”. Wyraźnie widać w działaniach szlachty żmudzkiej chęć przywrócenia *status quo ante*, jako że we wskazanej w laudum miejscowości znajdowały się wcześniej szkoły jezuickie, które, jak przyznali zebrani w Rosieniach, były „dosyć wygodne”⁷⁶. Zdarzały się także przypadki przekształcania prowadzonych przez duchownych budynków szkolnych w izby sądowe. Do sytuacji takiej doszło w 1794 r. w Lidzie. Tamtejszy sąd ziemski obradował wcześniej w domu mieszczącym kancelarię grodzką lidzką oraz w budynku plebanii, jednak oba obiekty uległy w II poł. XVIII w.

71 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 886, *Laudum sejmiku nowogródzkiego*, Nowogródek, 14 lutego 1792 r., k. 723-724; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 886, *Laudum sejmiku kowieńskiego*, Kowno, 1792 r., k. 748, szlachta kowieńska Konstytucję 3 Maja zaprzysięgła w „miejscu sejmikowym w kościele farnym”.

72 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 80, ap. 1, nr 17, *Laudum powiatu wiłkomierskiego*, Wiłkomierz, 5 lutego 1765 r., k. 27.

73 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 80, ap. 1, nr 18, *Zapis kwitacyjny wydany przez rektora kolegium jezuickiego w Wiłkomierzu księdza Kazimierza Jabłońskiego*, k. 142.

74 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 345, ap. 1, nr 3, *Instrukcja sejmiku trockiego*, Troki, 21 sierpnia 1780 r., k. 527v-528.

75 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 345, ap. 1, nr 3, *Instrukcja sejmiku trockiego*, Troki, 19 sierpnia 1782 r., k. 965.

76 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 73, *Laudum sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 4 lutego 1788 roku, k. 160.

poważnym zniszczeniom. Lokalna szlachta zdecydowała wobec tego przenieść siedzibę ziemstwa do „miejsca na te sądy w tym czasie najwygodniejszego”, czyli do izby mieszczącej się w szkole prowadzonej przez pijarów, na co zakonnicy mieli wyrazić zgodę⁷⁷.

Doniosłą usługą świadczoną przez duchownych na rzecz społeczeństwa było prowadzenie szpitali. W Wilnie prym wiedli w tym zakresie ojcowie bonifratrzy. Prowadzony przez nich szpital stał się m.in. w 1689 r. miejscem leczenia chorych członków cechu szewców wileńskich. O uznaniu miejscowej ludności wobec tej działalności świadczyły dokonywane na rzecz konwentu donacje⁷⁸. Nie była to bynajmniej jedyna tego rodzaju inicjatywa na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szpital dla osób ubogich własnym sumptem wzniesli franciszkanie w Pińsku, a podobne placówki prowadzili w tym mieście jeszcze jezuici, dominikanie i bernardyni⁷⁹.

Miejsca sakralne wykorzystywano w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów na różne sposoby. W kościołach, kaplicach, klasztornych refektarzach, a czasami nawet na cmentarzach organizowano sesje sejmikowe. Celebrowane w świątyniach nabożeństwa poprzedzały obrady sejmików i sejmów, a także sesje litewskiego Sądu Głównego. To w przestrzeni sakralnej przysięgi składali niekiedy deputaci trybunalscy, sędziowie kapturowi, czy też cała powiatowa szlachta. Ponadto klasztorne zabudowania mieściły szpitale i szkoły, a w razie potrzeby służyły nawet zatrzymującym się w nich monarchom. Pojezuickie zabudowania usiłowano po kasacie zakonu przekształcić m.in. w siedziby sądów oraz archiwa ziemskie i grodzkie.

77 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, Tzw. Metryka litewska (zespół 10), dział IX, sygn. 82, *Ekscerpt decyzji w obraniu domu na sądy*, 1794 r., k. 471.

78 S. Rosiak, *Bonifratrzy w Wilnie (1635–1843–1924). Szkic z dziejów opieki społecznej w Wilnie*, Wilno 1928, s. 31, 38-39.

79 A. Oleńska, D. Piramidowicz, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i dawny klasztor franciszkanów w Pińsku*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. V: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 4: *Kościół katedralny w Pińsku*, red. A. Oleńska, D. Piramidowicz, Kraków 2019, s. 28.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (zespół 354), dział II, nr 2189, 3121; Tzw. Metryka litewska (zespół 10), dział IX, sygn. 82.
- Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie: f. 80, ap. 1, nr 17, 18; f. 285, ap. 1, nr 7, 66, 73; f. 345, ap. 1, nr 3; f. 352, ap. 1, nr 26; f. 367, ap. 1, nr 34.
- Archiwum Państwowe w Lublinie:
- Klasztor Trynitarzy w Lublinie: sygn. 13.
- Archiwum Państwowe w Łodzi: Archiwum Kossowskich z Głogowy (zespół 571): sygn. 58.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie: sygn. 838, 839, 879, 886, 940a.
- Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie: f. 233, nr 126.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie: Biblioteka Ordynacji Zamojskiej: sygn. 931.

Źródła wydane

- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.
- Karp M.F., *Obraz seymikow. Czyli, co są Seymiki teraznieysze Nasze? Czym są i bydź mają z Natury Ustawy swoiey? Czy w ten Ustawy ich Zamiar trafia Proiekt podany od Deputacyi rządowej? Jaki sposób albo iaka może bydź in dana forma, aby były tym czym bydź powinny?*, Warszawa 1791.
- [Kozmian K.], *Pamiętniki Kajetana Kozmiana obejmujące wspomnienia od r. 1780 do r. 1815*, t. 1, Poznań 1858.
- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė. Vilnius 2015.
- Lulewicz H., *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólestwa*, Warszawa 2006.
- Matuszowicz M., *Diariusz życia mego*, t. 1: 1714–1757, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986; t. 2: 1758–1764, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986.
- Niezabitowski S., *Dzienniki 1695–1700*, oprac. A. Sajkowski, Poznań 1998.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980/
- Volumina Constitutionum*, vol. 1: 1641–1658, do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015.
- [Zawisza K.], *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

Prasa

- „Kuryer Polski” 1733, nr 172.
- „Kuryer Polski” 1756, nr 139.

Opracowania

- Ciesielski T., *Sejm brzeski 1653 r.*, Toruń 2004.
- Czapliński W., *Sejm w latach 1587–1696*, [w:] *Historia sejmku polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984.
- Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1978.
- Jurgaitis R., *Gdzie odbywały się obrady sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795?*, „Przeгляд Nauk Historycznych” 2017, R. XVI, nr 2.
- Kałamajska-Saeed M., *Katedra (kościół pojezuicki) p.w. św. Franciszka Ksawerego i dawne kolegium jezuitów w Grodnie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. IV: *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 2: *Katedra w Grodnie*, oprac. eadem, Kraków 2015.
- Kałamajska-Saeed M., *Kościół p.w. św. Józefa Kalasantego i klasztor pijarów w Lidzie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. III: *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, t. 2, red. eadem, Kraków 2008.
- Kanecki O., *Eskalacja naruszeń porządku i prawa podczas obrad Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku*,] „Prawo i Więź” 2021, nr 2 (36).
- Kanecki O., *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020.
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.
- Kościałkowski S., *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, :] „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego”, R. 2, z. 7-8, Wilno 1924.
- Łappo I.I., *Grodskij sud w Wielikom Kniażestwie Litowskom w XVI stoletii*, „Żurnal Ministerstwa Narodnago Prosweszczenija” 1908, cz. 13.
- Łosowski J., *Starania sejmików szlacheckich o należyte gromadzenie, zabezpieczenie, opracowywanie i przechowywanie akt sądów szlacheckich w XVI–XVIII wieku. Główne problemy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2018, nr 145, z. 1.
- Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1794*, t. 4, Poznań 1851.
- Macuk A., *Pawiatowyja sojmiki u sacyjalna-palitycznym życcy Wialikaga Kniastwa Lito-uskaga*, Wilnia 2023.
- Macuk A., *Połackaje wajawodstwa u XVIII st.: wajawoda, szliacheckaja elita, sojmiki*, Minsk 2014.
- Mączewska K., *Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny i św. Stanisława Kostki oraz kolegium jezuitów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. II: *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 5: *Kościoty Nowogródka*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2017.

- Mencel T., *Archiwum Akt Nowych w Lublinie (1827–1887)*, „Rocznik Lubelski” 1958, t. 1.
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka*, t. 1, Wrocław 2000.
- Oleńska A., Piramidowicz D., *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i dawny klasztor franciszkanów w Pińsku*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. V: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 4: *Kościół katedralny w Pińsku*, red. A. Oleńska, D. Piramidowicz, Kraków 2019.
- Orłowicz M., *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim z ilustracjami, planami i mapami*, Białystok 1937.
- Paulouskaja H., *Apisannie garadzenskich sojmikau u chronikach biernardzinskaha klasz-tara*, [w:] „Garadzinski Palimpsest. 2009. Dziażzaunyja ustanowy i palitycz-naje życio XV–XX st.”, Garodnia 2009.
- Piramidowicz D., *Kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Św. i dawny klasztor Bernardynów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. IV: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, t. 1: *Kościóły i klasztory Grodna*, oprac. M. Kał-majska-Saeed, D. Piramidowicz, Kraków 2012.
- Rachuba A., *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, [w:] *Parlamienskija struktury ulady u systemie derżaunaga kirawannia Wia-likaga kniastwa Litouskaga i Reczy Paspalitaj u XV–XVIII stagoddziach. Ma-teryjały miżnarodnaj nawukowaj konfierencyi (Minsk – Nawagradak, 23–24 listapada 2007 g.)*, red. S.F. Sokał, A.M. Januszkiewicz, Minsk 2008.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Radaman A., *Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogródzkiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1.
- Rosiak S., *Bonifratrzy w Wilnie (1635–1843–1924). Szkic z dziejów opieki społecznej w Wilnie*, Wilno 1928.
- Smoliński M., *Przestrzeń sakralna – przestrzeń polityczna. Kościóły Warszawy podczas sejmów i sejmików dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska i Europa w dobie nowożytniej. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Juliuszowi A. Chrościń-skemu*, Warszawa 2009.
- Sobczak J., *Sejmik kobryński 14 II 1792 r.*, „Studia Podlaskie” 1993, t. 4.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. III: *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2015.
- Wićko D., *Kampania przedsejmowa 1699 r. w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Zapiski Historyczne” 2014, t. 79, z. 2.
- Witkowski W., *Sądownictwo Najwyższe w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Sąd Naj-wyższy Rzeczypospolitej Polskiej. Historia i współczesność. Księga jubileuszowa 90-lecia Sądu Najwyższego 1917–2007*, red. A. Korobowicz, Warszawa 2007.
- Wójciuk M.T., *Przemoc, presja, zakupstwo i konflikty na sejmikach brzeskim i pińskim w dobie saskiej w świetle pamiętników i korespondencji*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2015, t. 6.

- Wójciuk M.T., *Sejmik piński w oczach szlachty w XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. 43.
- Zakrzewski A.B., *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11.
- Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. – ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Zgliński M., *Zarys dziejów i urbanistyki Brześcia oraz rysy historyczne jego nieistniejących kościołów i klasztorów rzymskokatolickich*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. V: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, t. 1, red. idem, Kraków 2013.
- Żytkowicz L., *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7*, Wilno 1938.

STRESZCZENIE

Miejsca sakralne w służbie publicznej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVII i XVIII w.

Miejsca sakralne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów wielokrotnie wykorzystywano w celach publicznych. W warszawskich kościołach i kaplicach litewska szlachta gromadziła się na sejmowych sesjach prowincjonalnych. Odprawiane w świątyniach msze poprzedzały obrady sejmu i litewskiego Trybunału. W kościołach i klasztorach odbywały się posiedzenia sejmików szlacheckich, czy też uroczystości zaprzysiężenia deputatów trybunalskich i sędziów kapturowych. Rzadziej obradowano na cmentarzach. W zakrystiach przechowywano niekiedy sumy stanowiące dochody podatkowe, a także ukrywano uciekającą przed zemstą szlachtę. Na terenie klasztorów organizowano archiwa w celu przechowywania ksiąg sądowych oraz stancje na czas obrad sejmików szlacheckich, w których się naradzano. Niekiedy zakonnicy podejmowali też na nocleg władców. Część pozyskanych w rezultacie kasaty zakonu jezuitów nieruchomości przekształcono w siedziby sądów i ich archiwa.

SUMMARY

Sacral Sites in the Public Service of the Grand Duchy of Lithuania in the 17th and 18th Centuries

In the Polish-Lithuanian Commonwealth sacral sites were commonly used for public purposes. Lithuanian nobility gathered in Warsaw's churches and chapels for provincial sessions of the Sejm. The Masses celebrated in the churches preceded the sessions of the Sejm and the Lithuanian Tribunal. Regional councils (pol. *sejmik*) of the nobility, swearing in of tribunal deputies and judges in the times of interregnum (pol. *sądy kapturowe*) took place in churches and monasteries. The meetings were

held less frequently at cemeteries. The sacristies were sometimes used to store money from tax revenues and to hide noblemen fleeing from revenge. Archives were organized in monasteries to keep court files and to provide lodgings when the nobility gathered for local assemblies (pol. sejmik). Sometimes the monks also offered overnight accommodation for the sovereign. Some of the estates acquired as a result of the suppression of the Jesuit order were turned into courthouses and court archives.